

Територія в
міжнародному праві

Олександр Задорожній

Питання кордонів в україно-
російських міждержавних
відносинах в період від розпаду
СРСР до підписання Договору про
дружбу, співробітництво та
партнерство 1997 року

В статті аналізується правове регулювання питань кордонів в міжнародній практиці України в період її становлення, як незалежної держави в 1991-97 рр. Досліджується роль принципу «uti possidetis» в цьому процесі.

The legal regime of borders in international practice of Ukraine while its emerging as an independent state from 1991 to 1997 is analyzed in this article. The role of «uti possidetis» in this regime is studied.

Як відомо, держави є основними суб'єктами міжнародного права, при цьому, суб'єктами універсальними, адже не може бути таких міжнародно-правових відносин, учасником яких не могла б бути держава. В силу свого суверенітету держави створюють норми міжнародного права, наділяють їх юридичною обов'язковістю, приводять в дію механізм їхньої реалізації¹.

Найбільш важливими ознаками держави вважаються суверенітет, територія, населення і влада². У Міжамериканській конвенції про права та обов'язки держав 1933 р. (ст. 3) визначено: «держава як особа міжнародного права повинна мати: а) постійне населення, б) певну територію, в) уряд, г) здатність вступати у відносини з іншими державами»³. Таким чином, незалежно від того, як визначаються вимоги державності, абсолютно необхідним є критерій території. Неможливо уявити собі державу як суб'єкта міжнародного права, що має права та обов'язки, без узгоджених територіальних рамок⁴.

Розвиток міжнародного права на основі виняткової влади держав в межах визначених територіальних рамок призвів до того, що територія стала, як стверджує О'Коннелл, «можливо, найважливішою категорією міжнародного права»⁵. Принцип виняткового суверенітету держави над своєю територією передбачає як владу держави щодо території, так і відсутність у інших держав права претендувати на ту ж територію. У справі про протоку Корфу 1949 р. Міжнародний Суд ООН чітко визначив, що «принцип поваги до територіального суверенітету у стосунках між незалежними державами є основою міжнародних відносин»⁶.

При цьому геополітичним атрибутом держави є не просто територія, а саме окреслена кордонами територія. Вона є найважливішим компонентом суверенітету держави, адже в державно-правовому аспекті територія тісно пов'язана з суверенітетом, тобто верховенством влади всередині держави та незалежністю у зовнішньому середовищі, що характеризується повнотою законодавчої, виконавчої та судової влади держави на її території⁷. Д.Боуетт розглядає принцип суверенітету держави над своєю територією як визначальний в міжнародному праві і як основу правових відносин між державами⁸.

Варто зазначити, що предметом особливої уваги держав на сучасному етапі розвитку людства, коли одним з першочергових завдань міжнародної спільноти стало попередження конфліктів, є принцип територіальної цілісності держав. Статут ООН зобов'язує утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності держави (ч. 4 ст.2)⁹. Декларація принципів міжнародного права 1970 р. містить основні елементи принципу територіальної цілісності, не вказуючи на сам принцип:

Задорожній Олександр Вікторович,

проф., завідувач кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

- а) обов'язок держави «утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на порушення національної єдності і територіальної цілісності будь-якої держави чи країни»;
- б) «територія держави не повинна бути об'єктом воєнної окупації, яка стала результатом застосування сили в порушення Статуту ООН»;
- в) «територія держави не повинна бути об'єктом набуття іншою державою в результаті загрози силою чи її застосування»;
- г) територіальні набуття, отримані через силу чи загрозу її застосування, не повинні визнаватись¹⁰.

Принцип територіальної цілісності доповнюється принципом непорушності кордонів. У Декларації 1970 р. його зміст викладається в розділі про принцип незастосування сили: «Кожна держава зобов'язана утримуватися від загрози силою або її застосування з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави або в якості засобу вирішення міжнародних спорів, у тому числі територіальних суперечок і питань, що стосуються державних кордонів»¹¹.

В Заключному акті НБСЄ 1975 р. держави-учасниці визнали, що вони «розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх держав в Європі, а тому будуть утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких зазіхань на ці кордони».

Держави зобов'язані утримуватися від загрози силою або її застосування з метою порушення не тільки кордонів, а й демаркаційних ліній. З принципом непорушності кордонів пов'язано правило «*uti possidetis*» («як володієте»), що застосовується при визначенні кордонів новостворених незалежних держав. Згідно з вказаним правилом, адміністративні кордони, що раніше існували при утворенні в їхніх межах незалежних держав стають міждержавними. Воно застосовувалося при визначенні кордонів нових незалежних держав в ході масової деколонізації після Другої світової війни¹².

Разом із тим, як зауважив І.Лукашук, принцип непорушності державних кордонів як імперативна норма склався лише у відносинах європейських держав, США і Канади (двосторонні договори між СРСР та ФРН (1970 р.), між ФРН та Польщею, НДР і Чехословаччиною тощо)¹³.

На жаль, як і протягом всієї історії людства, в сучасному світі достатньо часто зустрічаються випадки міжнародних спорів, в тому числі щодо території¹⁴. Як відзначає А.Орлов, у науковій літературі постійно робляться спроби здійснити класифікацію суперечок¹⁵. У статтях 33 і 34 Статуту Організації Об'єднаних Націй використовується поняття «ситуація», яка «може привести до напруженості у міжнародних відносинах» або викликати «спір». Положення даних статей не дозволяють провести чіткого розмежування між поняттями «спір» і «ситуація», при цьому очевидно, що поняття «ситуація» є більш широким, ніж «спір»¹⁶. Будь-який міжнародний спір супроводжує ситуація, яка характеризується виникненням розбіжностей з того чи іншого питання. Ситуація має місце тоді, коли зіткнення інтересів держав не супроводжується взаємним пред'явленням претензій, хоча і породжує певні тертя між ними.

Аналогічної позиції дотримується Д.Левін, відзначаючи, що спір характеризується пред'явленням взаємних претензій, відсутність останніх при наявності міжнародного спору характеризує ситуацію, при цьому вказується, що як немає чіткого визначення поняття «ситуація», так немає і чіткого розмежування між поняттями «спір» і «ситуація»¹⁷.

Як правило, міжнародному спору передують конфліктна ситуація. Як приклад можна назвати індо-пакистанський збройний конфлікт щодо Кашміру 1947-1965 рр., що почався як ситуація при вторгненні в жовтні 1947 р. в Кашмір пуштунських племен з Пакистану. Але згодом ця ситуація перетворилася на спір, коли Індія і Пакистан стали пред'являти претензії на Кашмір¹⁸.

Як зазначає Б.Сіммонс, необхідність дипломатичного вирішення територіальних спорів обумовлена не тільки спільним завданням врегулювання міждержавних розбіжностей, але і тим, що в спірному районі часто мають місце підвищення рівня злочинності, надмірна мілітаризація території, а також безліч інших негативних наслідків територіальних конфліктів. Нерідко матеріальні витрати на підтримку збройних сил в зоні конфлікту значно перевищують реальну економічну цінність спірної території¹⁹.

Виходячи з цього, основним завданням держави є встановлення чіткого кордону, що визначає суверенне право держави на організацію власної політичної та соціально-економічної системи. Як головна складова національної безпеки, державний кордон виконує важливі функції охорони території, контролю нелегальної міграції, контрабанди та переміщення злочинних угруповань. Належним чином встановлений кордон сприяє партнерським відносинам між відповідними державами, ефективному управлінню прикордонними місцевостями, ефективному використанню

ресурсів, покращенню економічної ситуації на прикордонних територіях²⁰. Іншими словами, державний кордон – це обов'язковий елемент, що сприяє формуванню єдиного державно-територіального організму²¹.

С.Джонс запропонував розділяти цей процес на етапи: «(1) політичні рішення про розмежування території, (2) делімітація кордону в договорі, (3) демаркація кордону на землі, (4) встановлення адміністративного управління щодо кордону. В.Прескотт говорить про стадії розмежування, делімітації та демаркації. Т.Мерті зазначає, що «плутанина щодо поняття «кордон» є нічим в порівнянні з плутаниною щодо поняття «делімітація кордонів». Процеси, до яких застосовують цей термін часто включають в себе різні етапи оформлення кордону, серед яких: делімітація (або розмежування); визначення (або опис); розмежування (або відображення на місцевості) і демаркація.

Таким чином, встановлення державного кордону відбувається завдяки двом процесам: демаркації та делімітації. Делімітація є визначенням кордону в угоді, судовому рішенні або іншим чином, а демаркація кордону являє собою фізичне проведення кордону на землі²².

У ряді випадків міжнародне співтовариство стикається з невизначеними кордонами через відсутність демаркації. Такі кордони зустрічаються в Африці, Азії (наприклад, повна відсутність юридичного і навіть фактичного кордону між Пакистаном і Афганістаном), а також у разі нерегульованого прикордонного спору. Але для певної мети неурегульовані кордони можуть все ж таки вважатися юридичною межею суверенітету з метою здійснення цивільної або кримінальної юрисдикції²³.

Щодо кордонів України, що в Акті проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. визначено, що територія України є неподільною і недоторканою, на території України мають чинність виключно Конституція і закони України²⁴. 4 листопада 1991 р було прийнято Закон «Про державний кордон України»²⁵, який закріпив, що державний кордон України є недоторканим. За визначенням Закону державним кордоном України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору. Будь-які порушення його рішуче припиняються²⁶.

У ст. 3 закріплено, що державний кордон України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, встановлюється:

- 1) на суші – по характерних точках і лініях рельєфу або ясно видимих орієнтирах;
- 2) на морі – по зовнішній межі територіального моря України;
- 3) на судноплавних річках – по середині головного фарватеру або тальвегу річки; на несудноплавних річках (ручаях) – по їх середині або по середині головного рукава річки; на озерах та інших водоймах – по прямій лінії, що з'єднує виходи державного кордону України до берегів озера або іншої водойми. Державний кордон України, що проходить по річці (ручаю), озеру чи іншій водоймі, не переміщується як при зміні обрису їх берегів або рівня води, так і при відхиленні русла річки (ручаю) в той чи інший бік;
- 4) на водосховищах гідровузлів та інших штучних водоймах – відповідно до лінії державного кордону України, яка проходила на місцевості до їх заповнення;
- 5) на залізничних і автодорожніх мостах, греблях та інших спорудах, що проходять через прикордонні ділянки судноплавних і несудноплавних річок (ручаїв), - по середині цих споруд або по їх технологічній осі, незалежно від проходження державного кордону України на воді.

Встановлення кордонів з сусідніми державами стало одним із основним завдань для нової української держави. Виходячи з цього, Україна поставила перед собою два основних завдання, виконання яких сприяло б вирішенню проблеми кордонів. Перше – підтвердження існуючих з радянських часів договорів з сусідніми державами Східної Європи (Польщею, Словаччиною, Румунією, Угорщиною). Друге – підписання угод щодо кордону з республіками колишнього СРСР (Російською Федерацією, Білорусією, Молдовою). Враховуючи це, Міністерством закордонних справ і Державною прикордонною службою України було розпочато переговорний процес з усіма його учасниками.

У контексті встановлення кордонів між Україною та колишніми республіками СРСР варто зазначити про важливість принципу «*Uti possidetis, ita possideatis*» – «Як володієте, так і володійте». Принцип «*uti possidetis*», збереження існуючого стану речей²⁷, був розроблений ще на початку 19 ст. для того, щоб запобігти колонізації колишніх територій Іспанської імперії іншими європейськими державами. Латиноамериканські держави побоювалися, що інші європейські держави стверджуватимуть, що деякі території колишньої імперії є «нічийною землею», або ненаселеною територією, і, таким чином можуть набуватись просто шляхом ефективної окупації.

По суті, доктрина стверджує, що кордони нових держав співпадають з кордонами, що у них були, коли вони були адміністративними одиницями колоніальної держави²⁸.

У 1986 р. палата Міжнародного Суду ООН у справі «Буркіна-Фасо проти Малі» зазначила, що суть принципу полягає в його первинній меті забезпечення поваги до територіальних кордонів на момент здобуття незалежності²⁹. Таке проведення територіальних кордонів може бути фактично просто розмежуванням між різними адміністративними одиницями або колоніями однієї держави. Застосування цього принципу призводить до того, що адміністративні кордони перетворюються на міждержавні кордони в повному сенсі цього слова. Палата Міжнародного Суду також підкреслила, що принцип «*uti possidetis*» повинен бути визнаний як «загальний принцип, який логічно пов'язаний з явищем отримання незалежності, де б це не відбувалося. Його очевидна мета полягає в запобіганні загрозам незалежності і стабільності нових держав, серед яких боротьба за територію»³⁰.

Коли Радянський Союз розпадався протягом 1991-1992 рр., кордони між новими незалежними державами переважно також проводились у відповідності з раніше існуючими кордонами між республіками Радянського Союзу та між СРСР та його західними сусідами³¹.

Встановлення кордонів України із колишніми державами «Східного блоку» та колишніми республіками СРСР. Першими країнами, з якими вдалося досягнути домовленості на основі вказаного принципу стали Польща, Словаччина та Угорщина. Багато в чому це можна пояснити історичними причинами – існування добре обладнаного кордону ще з часів Другої світової війни, прагнення цих держав до інтеграції у європейську спільноту, відсутність територіальних претензій³².

У 1992 р. Україною та Республікою Польща було підписано угоду «Про добросусідство, дружні відносини та співробітництво». Відповідно до статті 2 сторони визнають непорушність існуючих та позначених на місцевості кордонів і підтверджують відсутність жодних територіальних претензій та їх можливу появу в майбутньому. Через рік, 12 січня 1993 р., у Києві було укладено договір «Про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництво і взаємодопомогу з прикордонних питань», а також низка домовленостей «Про пункти пропуску, передачу і прийом осіб через спільний державний кордон», «Про спрощений порядок перетинання кордону громадянами, які проживають у прикордонних населених пунктах». Після такого швидкого оформлення правової бази функціонування кордону розпочалася перевірка його проходження на місцевості, що тривала до 2002 р³³.

У 1992 р. Верховною Радою було ратифіковано підписану у 1991 р. Угоду «Про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою», в якій вказувалось про застосування державами принципу територіальної цілісності та непорушності кордонів³⁴. У травні 1992 р. її було доповнено Угодами «Про спрощений порядок перетинання державного кордону громадянами, що проживають у прикордонних областях», «Про пункти пропуску через державний кордон», «Про передачу і прийом осіб через спільний державний кордон». Останню ж крапку у цьому питанні поставили 19 травня 1995 р. у м. Києві Договором «Про режим українсько-угорського кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань». Пізніше відбулася перевірка проходження лінії кордону на місцевості, що завершилась у 2003 р³⁵.

Аналогічно розвивалася ситуація і щодо українсько-словацького кордону. Сторони заявили про відсутність будь-яких територіальних претензій та закріпили ці наміри у договорі «Про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між Україною і Словацькою Республікою» від 24 червня 1993 р. У статті 2 угоди підкреслювалось, що держави визнають непорушність існуючих між ними кордонів. 14 жовтня 1993 р. у Братиславі підписано договори між Україною і Словацькою Республікою «Про спільний державний кордон» та «Про режим українсько-словацького державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань». Після їх ратифікації 15 липня 1993 р. правова база функціонування українсько-словацького кордону була доповнена Угодою «Про передачу та прийом осіб через спільний державний кордон»³⁶. Лише після цього розпочалась перевірка лінії проходження кордону.

Значно складнішим завданням стало вирішення проблем кордону з Румунією. Після розпаду Радянського Союзу Румунія заявила про визнання недійсним договору «Про режим радянсько-румунського кордону» від 1961 р. та вимагала засудження Україною пакту Молотова – Ріббентропа. Верховна Рада УРСР у відповідь надіслала заяву, в якій засудила звернення румунського парламенту. 29 березня 1995 р. підписано Угоди «Про передачу і прийом осіб, які незаконно перетнули державний кордон» та «Про спрощений порядок перетину спільного державного кордону громадянами, що проживають у прикордонних районах і повітах».

Головною причиною зволікання у підписанні договору щодо кордонів став о. Зміїний, який знаходиться на шельфі Чорного моря, що багатий на газ та нафту. У 1997 р. в Києві був парафований українсько-румунський політичний договір. За ним Україна обіцяла не розміщувати на острові озброєння. Проте економічні проблеми шельфу були винесені за рамки угоди. Така поступка була прагненням Румунії вступити до НАТО, що вимагало відсутності територіальних претензій із сусідніми країнами. В результаті, у 2003 р. Україна та Румунія підписали Договір «Про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань». 3 лютого 2009 р. Міжнародний Суд ООН оприлюднив своє рішення щодо позову Румунії до України. Зміїний визнано островом, а не скелею, як цього вимагала Румунія. Проте збереження за Зміїним статусу острова не дає Україні права на збільшення виключної економічної зони в Чорному морі³⁷.

Вирішення питання встановлення кордонів із республіками колишнього СРСР видавалось більш складним з огляду на історичні та політичні обставини, особливо це стосується кордону з Російською Федерацією.

Разом із тим, без особливих проблем відбулось встановлення державного кордону з Республікою Білорусь. У грудні 1992 р. було підписано угоду «Про співробітництво з прикордонних і митних питань, а також безвізового перетинання кордону». 17 липня 1995 р. під час візиту Президента України Л. Кучми до Білорусії укладено договір «Про дружбу, добросусідство і співробітництво»³⁸. У ст. 1 закріплено, що державі визнають непорушність кордонів і підтверджують відсутність територіальних претензій. У грудні 1995 р. договірну базу функціонування кордону було розширено домовленістю «Про організацію спільного контролю у пунктах пропуску на українсько-білоруському кордоні». Завершення процесу делімітації відбулося 12 травня 1997 р. підписанням угоди «Про державний кордон» (ратифіковано Верховною Радою України 18 липня 1997 р.) Однак Національними Зборами Республіки Білорусь він досі не ратифікований, що затримує позначення кордону на місцевості (демаркацію). Відмова Мінська ратифікувати Договір про державний кордон між Україною і Республікою Білорусь унеможливило здійснення демаркації спільного державного кордону, як це передбачено статтею 3 договору³⁹, а це, в свою чергу, створює такі загрози: перешкоди на шляху до скасування візового режиму між Україною і ЄС; невизначеність перспектив здійснення спільного прикордонно-митного контролю, що завдає суттєвої шкоди планам розвитку інфраструктури на вже існуючих та відкриття нових пунктів пропуску; зростання обсягів контрабанди та активізація потоків нелегальних мігрантів⁴⁰.

На момент розпаду СРСР лінію кордону між Україною та Молдовою на місцевості не було визначено. Тому після проголошення незалежності обома країнами постало питання встановлення кордону. У листопаді 1994 р. була підписана угода «Про співробітництво з прикордонних питань». Проте виникли певні непорозуміння з питання проходження лінії кордону в районі населених пунктів Басарабська, Паланка та Джурджулешти. Молдова аргументувала ситуацію на свою користь тим, що з 1940 р. внаслідок природних процесів відбулася зміна русла річки Прут, тому частина берега Дунаю в районі Джурджулешти тепер належить їй. У перебігу переговорів удалося знайти взаємоприйнятне рішення. Україна погодилася обміняти важливі для автомобільного сполучення молдовські землі на 430 м узбережжя Дунаю на стику українсько-молдовсько-румунського кордону.

Обмін був оформлений у рамках першої в історії України угоди про делімітацію кордонів, яку підписали президенти Л. Кучма та П. Лучинський. Київ у процесі переговорів погодився пов'язати передачу Республікою Молдова ділянки дороги Одеса – Рені з ратифікацією угоди про визнання її власності на території України⁴¹. Договір між Україною і Республікою Молдова «Про державний кордон» було підписано 18 серпня 1999 р., а ратифіковано 6 квітня 2000 р.⁴²

Проблема встановлення кордонів із Російською Федерацією. Однак найскладнішою стала проблема встановлення кордону України як нової незалежної держави із Російською Федерацією, адже україно-російські відносини завжди були особливими. Першим кроком у врегулюванні цього питання стало підписання тоді ще між УРСР і РСФСР 19 листопада 1990 р. угоди про співробітництво. У ній зазначалося, що обидві сторони поважають територіальну цілісність одна одної у нині існуючих межах СРСР. Роком пізніше, 12 серпня 1991 р. було прийнято Закон «Про правонаступництво України», у статті 5 якого підкреслювалося, що державний кордон Союзу РСР, який відмежовує Україну від інших держав, і кордон між Українською РСР, Білоруською РСР, Молдавською РСР і Російською Федерацією, станом на 15 липня 1990 р., є державним кордоном України⁴³.

Проте проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. у Росії сприйняли достатньо болісно. Вже 28 серпня прес-секретар президента РФ П.Вощанов заявив від його імені, що «існує проблема кордонів, врегульованість якої можлива й допустима тільки при наявності закріплених відповідним договором союзницьких відносин», тобто новим договором про СРСР. «Натомість у разі припинення союзницьких відносин між Україною і РФ, – продовжував прес-секретар Єльцина, – остання з них «залишає за собою право поставити питання про перегляд кордонів».

В заяві уточнювалося: «Сказане стосується усіх суміжних республік, за винятком трьох прибалтійських (Латвійської, Литовської, Естонської), державна незалежність яких уже визнана Росією, чим підтверджено вирішеність територіальної проблеми в двосторонніх відносинах». П.Вощанов пояснював, що проблема «стосується головним чином Криму, Донбасу та Північного Казахстану, які мають значну кількість росіян».

Ця заява суперечила укладеному ще у 1990 р. «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство», ст. 2 якого визначала: «Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів».

Та позаяк ст. 6 передбачала, що «Високі Договірні Сторони визнають і поважають територіальну цілісність Української Радянської Соціалістичної Республіки і Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки в нині існуючих у межах СРСР кордонах», у Москві тлумачили її на свою користь. Тобто запевняли, що Україна й Росія нібито зобов'язалися визнавати та поважати територіальну цілісність одна одної винятково в межах СРСР⁴⁴. Відразу з цього питання в Києві відбулася зустріч державних делегацій РРФСР та України, де було підписано угоду, в якій визначалось право на незалежність і підтверджувалась територіальна цілісність. На цьому все й завершилось⁴⁵.

4 листопада 1991 р. було прийнято Закон України «Про державний кодон України», відповідно до якого державний кордон України визначається Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України⁴⁶.

Після розпаду СРСР було підписано низку міждержавних документів, які підтверджували адміністративну лінію державного кордону, що існувала в радянський період як міждержавний кордон. Так, у преамбулі Угоди про створення Співдружності незалежних держав (СНД) від 8 грудня 1991 р. зазначено, що держави мають намір розвивати свої відносини на основі взаємного визнання і поваги до державного суверенітету, невід'ємного права на самовизначення, принципів рівноправності і невтручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили та інших загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. Статтею 5 закріплено, що сторони визнають і поважають територіальну цілісність одна одної і недоторканність існуючих кордонів у рамках Співдружності⁴⁷.

Цей принцип був тимчасовим – передбачалося, що країни-учасниці СНД згодом підпишуть окремі договори щодо регулювання міждержавних кордонів⁴⁸. Тим не менше, оскільки основою відносин між державами СНД в Угоді про створення організації проголошені загальновизнані принципи міжнародного права, всі подальші події україно-російських відносин повинні оцінюватися саме з точки зору загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, а також інших прийнятих Україною і Росією міжнародних зобов'язань⁴⁹.

Подальші події довели, що на практиці дотримуватись цих принципів та норм не так легко. МЗС України в 1992 р. тричі надсило до Росії ноти з проектами угод про делімітацію українсько-російського кордону, а також із конкретними пропозиціями про початок його правового оформлення. Однак відповіді російська сторона не надавала, причинами цього стали «кримська» проблема та проблема Чорноморського флоту, які почали відігравати основну роль в комплексі російсько-українських, внутрішньо російських та внутрішньо українських політичних процесів. Вони стали джерелом конфліктних ситуацій не тільки в самій Україні, але й загрожували вийти за межі країни⁵⁰.

¹ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов / И.И. Лукашук // Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 25.

² Beckman R. Butte D. Introduction to International Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ilsa.org/jessup/intlawintro.pdf>

- ³ Convention on Rights and Duties of States (Inter-American); December 26, 1933 // ROHAN Academic Computing: San Diego State University. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www-rohan.sdsu.edu/dept/polsci-wb/brianl/docs/1933MontevideoConvention.pdf>
- ⁴ R.Y.Jennings and A.D.Watts (eds.), *Oppenheim's International Law*. – 9th ed. – 1992. – p. 563.
- ⁵ D.P.O'Connell, *International Law*, 2nd ed., London, 1970. – vol. I. – p. 403.
- ⁶ Corfu channel case // ICJ Reports, 1949, pp. 4, 35.
- ⁷ Большой юридический словарь – М.:Инфра, 1997. – С. 663-664.
- ⁸ Bowett D. *Self-Defence in International Law* // Manchester. – 1958. – p. 29.
- ⁹ Charter of the United Nations and ICJ. // UN official site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter.pdf>
- ¹⁰ The Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations 1970 /UN official site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://untreaty.un.org/cod/avl/ha/dpilfrscun/dpilfrscun.html>
- ¹¹ Лукашук И.И. *Международное право. Общая часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов* /И.И. Лукашук //Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 27.
- ¹² Report of the International Court of Justice: 1 August 1985 – 31 July 1986. // United Nations. – New York. – 1986. – 59 p.
- ¹³ Лукашук И.И. *Международное право. Общая часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов* / И.И. Лукашук // Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 29.
- ¹⁴ За оцінками Гьортца і Діля лише протягом менш, ніж двох сторіч (1816-1980 рр.) відбулось 770 змін державних кордонів. З точки зору Блейка, протягом 1950 р. по 1997 р. мали місце 158 територіальних спорів та суперечок, з них 31 у Європі. З 1980 р. 25 суперечок щодо кордонів було передано до міжнародних судових органів. (Pratt M. *Boundary-Making: challenges and opportunities* // Durham University. – 28 p.)
- ¹⁵ Орлов А. Понятие международного территориального спора // Вестник УДМУ. – 2010. – Вып. 3. – С. 94-100.
- ¹⁶ *Международное публичное право: ученик* / отв. ред. К.А. Бекяшев. М., 2005. – С. 161.
- ¹⁷ Левин Д.Б. *Принцип мирного разрешения международных споров*. М., 1977. – С. 56, 60.
- ¹⁸ *Международные отношения после Второй мировой войны*. Т.1. / гл. ред. Н. Н. Иноземцев. М., 1962. – С. 221-226.
- ¹⁹ Simmons B.A. *Territorial Disputes and Their Resolution. The Case of Ecuador and Peru Peaceworks* No. 27. United States Institute of Peace, 1999. P. 3.
- ²⁰ Pratt M. *Boundary-Making: challenges and opportunities* // Durham University. – 28 p.
- ²¹ Українсько-російське пограниччя // Інститут Кеннана, Київський проект. Семінар – Харків, 11 квітня 2003 р. – 45 с.
- ²² Rushworth D. *Mapping in Support of Frontier Arbitration: Delimitation and Demarcation* // IBRU Boundary and Security Bulletin Spring 1997. – pp. 61-64. 23
- ²³ Орлов А. Понятие международного территориального спора // Вестник УДМУ. – 2010. – Вып. 3. – С. 94-100.
- ²⁴ Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №38. – с. 502.
- ²⁵ Лажнік В., Гордун І. Проблеми делімітації та демаркації морських кордонів в Азовському морі та Керченській протоці // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – №11. – 2009. – С. 89-98.
- ²⁶ Закон України «Про державний кордон України» 4.11.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №2. – с. 5.
- ²⁷ Ratner S. *Drawing a Better Line: Uti possidetis and the Borders of New States* // The American Journal of International Law. – 1996. – 90 (4). – p. 593.
- ²⁸ Shaw M. *The Heritage of States: The Principle of Uti Possidetis Juris Today* // British Yearbook of International Law 1996. – pp. 67-97.
- ²⁹ ICJ Reports 1986: p. 566.
- ³⁰ ICJ Reports 1986, p. 565.
- ³¹ Carter D., Goemans H. *The Making of the Territorial Order: New Borders and the Emergence of Interstate Conflict* // University of Rochester. – 2009. – 42 p.
- ³² Романуха О. Делімітація сучасного кордону України // Наука. Релігія. Суспільство. – №4. – 2009.
- ³³ Закон України «Про ратифікацію угоди між Україною і Республікою Польща про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництва та взаємодопомоги з прикордонних питань» 1993 р. // Вісник Верховної Ради України. – 1993. – № 36. – С. 365.
- ³⁴ Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою (Договір ратифіковано Постановою ВР №2527-ХІІ (2527-12) від 01.07.92 // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/348_004
- ³⁵ Договір між Україною і Угорською Республікою про режим українсько-угорського державного кордону, співробітництва та взаємодопомоги з прикордонних питань // Вісник Верховної Ради України. – 1995. – № 44. – С. 321.
- ³⁶ Про ратифікацію договору між Україною і Словацькою Республікою про режим українсько-словацького державного кордону, співробітництва та взаємодопомоги з прикордонних питань // Вісник ВРУ. – 1994. – № 33. – С. 303.

- ³⁷ Романуха О. Делімітація сучасного кордону України // Наука. Релігія. Суспільство. – №4. – 2009.
- ³⁸ Договір «Про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь» від 17 липня 1995 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (www.rada.kiev.ua).
- ³⁹ Договір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон, від 12 травня 1997 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (www.rada.kiev.ua).
- ⁴⁰ Засадко В. Проблеми ратифікації договору про українсько-білоруський кордон: перешкоди на шляху до євроінтеграції // Стратегічні пріоритети. – №1(10). – 2009.
- ⁴¹ Стащук Ю. Проблеми функціонування українсько-молдовського державного кордону та їх вплив на інтеграційні процеси в регіоні // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки №3. – 2009. – С. 78-83.
- ⁴² Договір між Україною і Республікою Молдова про державний кордон 18.08.1999 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/498_046
- ⁴³ Закон «Про правонаступництво України» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №46. – с. 617.
- ⁴⁴ Голод І. День Незалежності України слід відзначати 1 грудня // Історична правда. – 1 грудня 2011. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/12/1/63612/>
- ⁴⁵ Пархоменко Н. Кордон України: символ незавершеного державотворення /Н. Пархоменко, О. Сушко //Дзеркало тижня. – 2001. – 14 – 20 липня. – С. 7.
- ⁴⁶ Лажнік В., Гордун І. Проблеми делімітації та демаркації морських кордонів в Азовському морі та Керченській протоці // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – №11. – 2009. – С. 89-98.
- ⁴⁷ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав 8 грудня 1991 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_077
- ⁴⁸ Остряков Я. Проблеми та перспективи транспортного сполучення в Керченській протоці // Міжнародна конференція „Державні кордони в двосторонніх відносинах” (м. Київ, 2-3 жовтня 2008 року). //Дискусійний клуб «Самміт» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dc-summit.info/temy/ekonomika/250-250.html>
- ⁴⁹ Чернышев Д. Н. Международно-правовые проблемы международной аренды государственной территории в отношениях между Российской Федерацией и соседними странами. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.10 – Международное право. Европейское право // Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – 2010. – 28 с.
- ⁵⁰ Стевенс Н. Кримська проблема в комплексі російсько-українських політичних процесів // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — с. 355-369.